

Linkovače notové osnovy

LUDMILA MIKULÁŠOVÁ

Každý, kdo se zabývá staršími rukopisy, ví, jak důležité je získat maximum informací o historii, zejména o provenienci a dataci jednotlivých památek. Rukopisný výzkum k tomu např. používá poznatky z paleografie nebo studia struktury a stáří papíru, a to především prostřednictvím určování filigránů.¹ Hudební historik má ještě jednu možnost – prozkoumat rastrování notových osnov. Až do druhé poloviny 19. století byla totiž většina notových osnov linkována ručně inkoustem, nebo pomocí linkovacích strojů.

Základním nástrojem pro ruční linkování bylo pero se špičatými hroty neboli linkovač notové osnovy. Unikátní charakter každého z nich, patrný např. rozestupem jednotlivých linek mezi sebou, může podávat významné svědectví pro dokumentární výzkum rukopisu a napomoci k rekonstrukci postupného záznamu díla, či blíže určit provenienci a dataci pramene.²

Linkovače se používaly již od 14. století a patřily k běžně rozšířeným nástrojům. Některé byly zkonstruovány tak, aby mohly rýsovat více notových osnov najednou. Kromě linkovačů existovaly i linkovací stroje, používané od 2. poloviny 18. století. Přesto se na celém světě dochovalo jen 25 linkovačů, všechny z 18. a 19. století: sedm kusů v Americe, vyrobených v New Lebanonu N. Y. v první polovině 19. století, a 18 kusů v Evropě, z nichž čtyři pocházejí z pražských sbírek.³

Tyto čtyři linkovače jsou uloženy v ikonografickém fondu Národního muzea – Českého muzea hudby pod signaturami K 31, K 32, K 33 a K 136. Jedná se o nejstarší a nejběžnější typy linkovačů, které sloužily k rýsování samostatné notové osnovy.⁴ Neznámí autoři je zhotovili zhruba na přelomu 18. a 19. století z mosazného zvlněného plechu, s dřevěnou násadou. Tři linkovače pocházejí z pražského kláštera sester alžbětinek, u posledního z nich provenienci neznáme.

Sestry řádu sv. Alžběty, uvedené do Prahy v první polovině 18. století, se soustředily

1) Značky papírníků, nazývané též vodoznaky. Viz zejména ZUMAN, František: *České filigrány XVIII. století*, Česká akademie věd a umění, Praha 1932. ZUMAN, František: *České filigrány z první polovice XIX. století*, Česká akademie věd a umění, Praha 1934. BOORMAN, Stanley: *Watermarks*, in: *The New Grove. Dictionary of Music and Musicians*, sv. 27, Macmillan Publishers Limited, London 2002, s. 114–118.

2) BOORMAN, Stanley: *Rastrology*, in: *The New Grove. Dictionary of Music and Musicians*, sv. 20, Macmillan Publishers Limited, London 2002, s. 843–844.

3) WOLF, Jean K. – WOLF, Eugene K.: *Rastrology and Its Use in Eighteenth-Century Manuscript Studies*, in: WOLF, Eugene K. – ROESNER, Edward H.: *Studies in Musical Sources and Style. Essays in Honor of Jan LaRue*, A-R Editions, Madison 1990, s. 237–291.

4) Z linkovačů, rýsujících více notových osnov najednou, se dochoval jen jediný exemplář v Německu, uložený v Germanisches Nationalmuseum v Norimberku. Pochází z počátku 18. století a je zkonstruován pro linkování dvou osnov najednou. Ostatní dochované exempláře linkují jednu osnovu. Viz WOLF, Jean K. – WOLF, Eugene, s. 255–257.

na péči o nemocné. Jejich nemocnice, ve své době jedna z nejmodernějších v zemi, byla součástí komplexu budov, který vyrostl na Novém Městě pražském v dnešní ulici Na Slupi. Na rozdíl od mnohých tehdejších špitálů se o zdejší pacientky a později i pacienty starali odborní lékaři, veškeré ošetrovatelské práce zastávaly řeholní sestry. V době, z níž pocházejí linkovače notové osnovy, měl klášter za sebou těžká léta krize, způsobené neúrodou a hladomorem v českých zemích (1770–1771). Z této rány se vzpamatoval díky finančnímu daru ze závěti panovnice Marie Terezie v roce 1780. Jeho úroveň byla rychle obnovena a zdá se, že celý klášter počal prožívat klidnější období své historie. Zavedení vodovodu do prádelny a kuchyně i zřízení knihovny zlepšilo život jak pacientům, tak nemocničnímu personálu.⁵

O hudebním životě v klášteře té doby vypovídá kromě linkovačů notových osnov také sbírka rukopisných chrámových hudebnin. Byla obohacována i v 19. století, přestože se alžbětinky musely vyrovnávat s důsledky napoleonských válek. Dnes je tato sbírka uložena v Národním muzeu – Českém muzeu hudby: obsahuje hudebniny především z 18. a 19. století v počtu 1263 inventárních čísel, a to včetně autografů předních českých skladatelů.

Tři linkovače, jejichž historie je s pražským klášterem alžbětinek spjata, vykazují nápadně shodné rysy zpracování: stejná velikost mosazného plechu, stejný způsob jeho zvlnění do pěti hrotů a jeho uchycení na dřevěnou násadu pomocí dalšího obtočeného plíšku. Dále podobně zaoblené vysoustruhování dřevěné násady s ozdobnými zářezy a kuličkou na konci, i podobné rozměry v délce celé násady (liší se maximálně rozdílem 1 cm). Lze tedy usuzovat, že linkovače mohly být vyrobeny přibližně ve stejné době a že je konstruoval jeden člověk – vzhledem k preciznosti práce spíše řemeslník než amatér.⁶ Naproti tomu čtvrtý exemplář neznámé proveniencie je celkově výrazně kratší, s hranatou dřevěnou násadou, mosazné zvlnění vytvarováno a nejjednodušším způsobem uchyceno k násadě. Jeho konstrukce se nejvíce podobá linkovačům pocházejícím z Drážďan a Norimberka, provenienci některého z těchto měst však nelze spolehlivě prokázat.⁷

Každý ručně vyrobený linkovač je unikátní. Rozdílná úroveň jejich zpracování či specifické rysy svědčí o rozmanitosti, s jakou se při studiu těchto základních písarských nástrojů můžeme setkat. Výzkum jejich konstrukce a způsobu užití přispívá k hlubšímu poznání hudebních rukopisů. Vzhledem k malému počtu dochovaných linkovačů tak Národní muzeum – České muzeum hudby poskytuje pramenné zdroje významné pro tuto oblast v celosvětovém měřítku.

5) MAŇAS, K. – VLČEK, J. – BEDRNÍČEK, P.: *Nemocnice Na Slupi. Historie a současnost*, ONV Praha 2, Praha 1988.

6) WOLF, Jean K. – WOLF, Eugene, s. 254.

7) WOLF, Jean K. – WOLF, Eugene, s. 289.

Rastra – Instruments for Drawing Musical Staves

LUDMILA MIKULÁŠOVÁ

Anyone who has worked with old manuscripts knows how important it is to gain as much information as possible about the history of the individual documents, especially about their provenance and dating. Among the tools used to this end in manuscript studies are findings from palaeography and study of the structure and age of paper, especially via identification of water marks.¹ The music historian has one more possibility – examining the ruling of staves. Until the second half of the nineteenth century most staff paper was lined by hand in ink or using lining tools.

The basic instrument for hand lining was a pen with multiple nibs called a *rastrum* – a Latin term meaning literally ‘rake’. The unique character of each *rastrum*, manifested e.g. in the distance between lines, can provide important evidence for documentary investigation of a manuscript and help in reconstructing the process by which the work was notated, or in determining more precisely the manuscript’s provenance and dating.²

Rastra were used widely already in the fourteenth century. Some were constructed such as to draw more than one staff at a time. (Besides *rastra* there were also lining machines, used starting in the second half of the eighteenth century.) Nevertheless only twenty-five *rastra* are known to have been preserved in the whole world, all from the eighteenth or nineteenth century: seven in America, made in New Lebanon, New York during the first half of the nineteenth century, and eighteen in Europe, of which four are deposited in Prague.³

The four Prague *rastra* are part of the iconographical collection of the Czech Museum of Music, deposited under inventory numbers K 31, K 32, K 33, and K 136. They represent the oldest and most common types of *rastra*, serving to draw individual staves.⁴ They are the work of unknown makers from sometime around 1800, made from corrugated sheet metal with a wooden handle. Three of them come from the Prague convent of the Elizabethan nuns, while the fourth is of unknown provenance.

1) Identifying marks of paper manufacturers. See especially ZUMAN, František: *České filigrány XVIII. století* (Czech Water Marks of the Eighteenth Century), Česká akademie věd a umění, Prague 1932; ZUMAN, František: *České filigrány z první polovice XIX. století* (Czech Water Marks from the First Half of the Nineteenth Century), Česká akademie věd a umění, Prague 1934; BOORMAN, Stanley: ‘Watermarks’, in *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, Vol. 27, Macmillan Publishers Limited, London 2002, pp. 114-18.

2) BOORMAN, Stanley: ‘Rastrology’, in *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, Vol. 20, Macmillan Publishers Limited, London 2002, pp. 843-44.

3) WOLF, Jean K. and WOLF, Eugene K.: ‘Rastrology and Its Use in Eighteenth-Century Manuscript Studies’, in: WOLF, Eugene K. and ROESNER, Edward H.: *Studies in Musical Sources and Style: Essays in Honor of Jan LaRue*, A-R Editions, Madison 1990, pp. 237-91.

4) Only one specimen of a *rastrum* that draws more than one staff at a time has been preserved. Now deposited in the Germanisches Nationalmuseum in Nuremberg, it comes from the early eighteenth century and is constructed so as to draw two staves at once. Other preserved specimens draw just one staff. See WOLF, Jean K. and WOLF, Eugene, pp. 255-57.

The nuns of the order of St. Elisabeth, established in Prague in the first half of the eighteenth century, concentrated on care for the sick. Their hospital, one of the most modern in the land at that time, was part of a complex of buildings that grew up on the street now called Na Slupi in Prague’s New Town. By contrast with many hospitals of the time, female and later also male patients received care here from professional doctors. All nursing was done by the nuns. At the time when the *rastra* were made the convent had undergone difficult years of crisis caused by crop failure and famine in the Czech lands in 1770-71. It recovered from this blow thanks to a financial bequest in the will of the ruler Maria Theresa in 1780. The convent’s high standards were quickly restored and it seems that the whole institution began to enjoy a more peaceful period in its history. Laying of a water line into the laundry room and the kitchen and establishment of a library improved the life both of patients and of the hospital personnel.⁵

Evidence of musical life at the convent during this time comes from the *rastra* and also from a collection of manuscripts of church music, which continued to grow even in the nineteenth century despite the fact that the Elizabethans had to deal with the consequences of the Napoleonic wars. Today this collection is deposited in the Czech Museum of Music. It contains items of musical notation mainly from the eighteenth and nineteenth centuries accounting for 1,263 inventory numbers, including autographs of prominent Czech composers.

The three *rastra* whose history is connected with the Elizabethan convent in Prague show strikingly concordant traits in their making: the same size of the strip of brass, the same manner of its corrugation into five nibs, and its fastening to a wooden handle via another piece of sheet metal wrapped around it. They also have similarly bevelled lathing of the wooden handle with decorative scoring and a knob at the end, as well as similar dimensions in the length of the whole handle, differing at most by one centimetre. Thus we can conclude that these *rastra* may have been made roughly at the same time by the same person – in view of the precision of the workmanship probably a craftsman rather than an amateur.⁶ By contrast the fourth *rastrum*, of unknown provenance, is much shorter overall, with a wooden handle having sharp corners in cross section, and the corrugated brass shaped and fastened to the handle in the simplest possible manner. Its construction resembles most closely that of *rastra* from Dresden and Nuremberg, but it cannot be reliably demonstrated to have come from either of those cities.⁷

Each hand-made *rastrum* is unique. The different levels of quality in their execution and their specific traits attest to the diversity we may encounter in study of these basic writing instruments. Investigation of their construction and manner of usage contributes to deeper understanding of musical manuscripts. In view of the small number of preserved *rastra* in the world, the Czech Museum of Music thus offers material for study that is important for this sphere of research in a worldwide context.

5) MAŇAS, K., VLČEK, J., and BEDRNÍČEK, P.: *Nemocnice Na Slupi. Historie a současnost* (The Hospital on the Street Na Slupi: Past and Present), ONV Praha 2, Prague 1988.

6) WOLF, Jean K. and WOLF, Eugene, p. 254.

7) WOLF, Jean K. and WOLF, Eugene, p. 289.